

«Çənlibeldi Koroğlunun oylağı»

ARAŞDIRMA

Dastandan bəlli olduğu kimi, Koroğlu Qıratın belində intiqam almaq üçün dağlara yollanır... O, Çənlibeldə məskən salır. Az bir zamanda onun ətrafına qorxmaz, xəyanət nə olduğunu bilməyən neçə-neçə dəliqanlı toplaşır.

Koroğlu və dəlilərinin yaşadığı məkan Azərbaycan variantlarında (V.Xulufu, H.Əlizadə, M.Təhmasib nəşrlərində) **Çənlibel** kimi göstərilir. Bu variantlarda **Çənlibel** deyəndə «hər tərəfi sıldırım qayalıq, çənli, çiskinli bir dağ bel» nəzərdə tutulur: «Təbiət özü **Çənlibeli** qala yaratmışdı. Hər tərəfi çıxılmaz sərt qayalar ilə mənşərə (mühasirə) edilmişdi. Yalnız birçə tərəfdən əyri-üyrü sərt bir cığırdan yolu olan bu dağ Koroğlunun məskəni oldu. Burası (Çənlibel-E.İ) o qədər sərt və möhkəm, bərk bir yer idi ki, düşmən nə qədər çox olsa idi də, genə uca qayalar başında Koroğluya əl qata bilməzdilər» (Xulufu nəşri, s.21).

*Çiskinli dağların başı,
Nigar, Çənlibel budu, bu!
(Təhmasib nəşri, 1975, s.42)*

Yeri gəlmişkən, «Koroğlu»nun Hümmət nəşrində dastan boyu **Çənlibel** sözü morfoloji assimilyasiyaya uğrayaraq (nl>nn), **Çənnibel** şəklində öz əksini tapmışdır:

*Koroğlu tək ar oylağı,
Nigar, Çənnibel budu, bu!
(Hümmət nəşri, s.20).*

Çənlibel toponimi Paris nüsxəsində **Çəmlibel**, Xulufu nəşrinin II hissəsi («Gürcüstan türklərindən Koroğlu»), Tiflis nüsxəsi və türk variantlarında isə **Çamlibel** kimi işlənmişdir: **Çəmlibeldə** Koroğlu adlı bir igid yaşayırdı (Paris nüsxəsi, III məclis).

*Çamlibelin gədigündə
Bu duman nə duman ola.
(Xulufu nəşri, II hissə, s.146).*

*Koroğluyam, igidlərin xanıyam,
Çamlibelin şövkətli sultanıyam...
(Tiflis nüsxəsi, VII məclis)*

*Zorlu yola düştüm geldim
Çamlibelden keçtim geldim
(Maraş, q.23)*

*Atlı Gır at yele yele
Erişelim Çamlibel'e
(Antep rəvayəti, s.70)*

Bu variantlarda **Çamlibel/Çəmlibel** dedikdə «şam ağacları ilə örtülmüş, əhatə olunmuş yer, dağ bel» nəzərdə tutulur: «...Osmanlı ölkəsinin Ərzurum vilayəti yaxınlığında Baybur dağlarının yüksək və düzlük çəmənliklərini örtən qayət dərin (böyük) meşəliklər varmış. Bu meşəliklərin təbii yaradılışı olduqca şairənə olub ağacı da ancaq çam (şam) ağacı imiş; belə ki, çam ağacından başqa, bir bitki də olsa ağac adını alan yox imiş... Beləliklə, Koroğlunun dəstəsi çoxalib, günlərin bir günündə **Çamlibel** namını alan Baybur dağlarının ətəgi olan yalnız çamlığa daxil olmuş» (Xulufu nəşri, II hissə, s.131-132); «Aradan aylar keçmişdi, günlərdən birgün Bingöl yaylasına geldilər. Ulu dağların hər tərəfi orman, meşə, çam dolu. Dağlar arasında bir çam ağacı altında inip, baba oğul (Koroğlu və atası-E.İ) oturdular...» (Antep rəvayəti, s.24). Bu sitatlar bir daha təsdiq edir ki, **Çamlibel** şam ağacları ilə örtülmüş yer, dağ bel anlamını daşıyır.

Yalvaç rəvayətində bu toponimin **Şamlibel**, Sivasdan gələn bir cüngdə isə **Şəmlibel (Şemlibel)** şəklinə rast gəlirik: «...Kör o taştan bir kılıç dövdürür və karısına «ben **Şamlibel** e gidiyorum, bir oğlum olursa, doru kısırağın tayına bindir və bana göndər» der, gider (Sitat C.Anadolun «Koçyiğit Koroğlu» kitabından gətirilir, İst., 1997, s.252).

*Şemlibelden aştığımı görmüşlər
Şu gələn köç Koroğlu demişlər.
(Sivasdan gələn bir cüng -
P.N.Boratav, Koroğlu Destanı, 1984, s.206)*

Maraqlıdır ki, Xulufu nəşrinin II-ci səhifəsində verilmiş bir sitatda da **Şamlibel** adına rast gəlirik: «Azərbaycan əyalətinin Səlməs ovasında bu saatda da **Şamlibel** xarabasını göstərib, özünün də təsisini Koroğluya isnad verirlər...».

Ə.Qaracadağının «Şerlər məcmuəsində» də **Çamlibel** və **Şamlibel** variantları ilə rastlaşırıq:

*Çamlı Belin səfəsində, seyrində,
Gülüstanda arzumanım qalmadı.
(Azərbaycan dastanları, IV c., 1969, s.488)*

*Vara bilməm Şamlubelin düzünə,
Gidi ləkə, özü nədir, sözü nə?
(Yenə orada, s. 495)*

Dastandakı yer adlarından ən çox mübahisə doğuran Koroğlunun iqamətgahıdır - Çənlibeldir. Haqq-ədalət ocağı Çənlibelin coğrafi məkanı haqqında müxtəlif fikirlər söylənilir. Marağ üçün onlardan bir neçəsinə diqqət yetirək. **İlyas Muşeq:** «*Koroğlunun məskunlaşdığı Çəmlibəl Gərnə və Qars arasındakı Soğanlı adlı meşəlikdə yerləşir*» («Nəgmələr», Təbriz, 1721, 25 yanvar. Sitat Paris nüsxəsindən götürülür, s.201); **A.Xodzko:** «*...Kurroglou tərəfindən yapılmış olan «Chamly-bill» (Çəmlibəl) kalesinin yıkıntıları Azərbaycan'ın Saimas (Şama) (bizcə, bu toponim Səlməs olmalıdır-E.İ.) bölgəsindəki vadinin güzellikləri arasında hala göstərilməkdədir*» (Specimens of the Popular Poetry of Persia, New York: Burt and Franklin, 1971, s. 3-15. Sitat Metin Ekicinin «Türk Dünyasında Koroğlu» kitabından götürülür, Ankara, 2004, s.64); **A.Bakıxanov:** «*Cəfərqulu xan Xoya getdi. Lakin şaha sadıq olan qardaşı Hüseyin xan onu qəbul etmədi. O, bir neçə müddət avara gəzdi, qardaşı öldəndən sonra isə gəlib Xoyu ələ keçirdi. Bir vaxtdan sonra şahın istəklə oğlanlarından olub, Azərbaycan işlərini nizama salmağa təyin edilən Abbas Mirzə tərəfindən məğlub edildi. Makuya və oradan da Rum sərhədində Koroğluya nisbət verilən Çənlibəl adlı yerə gedib sakin oldu*» (Gülüstani-İrəm, B., 1951, s.187); **P.N.Boratav:** «*Çirekov Tokat ile Sivas arasında bir Çəmlibəl Dağı kaydediyor ve bunun efsanevi Koroğlu'nun yatağı olduğu rivayətini zikr ediyor*»; «*Evliya Çelebi Seyahatnamesinin iki yerinde bu Çəmlibəl'dən bahseder*»; «*A.D.Mordtmann 1850-1859 senelerine ait seyahatnamesinde yine bu, Sivas'la Tokat arasındaki Çəmlibəl Dağını kaydediyor*» (Koroğlu Destanı, İst., 1984, s.129, 130); **F.Sümer:** «*...Ehtimal ki, hökumət qüvvələrinin sıxışdırması nəticəsində yurdundan çıxaraq Tokat - Sivas ana yolu üzərindəki Çəmlibəl dağına getmiş və dostları ilə birlikdə burada karvan soymağa başlamışdır*» (Oğuzlar, B., 1992, s.193); **M.H.Təhmasib** Koroğlunun Çənlibeli ilə Babəkin Bazı (Bəzz- E.İ) arasında oxşarlıqlar görür, ancaq Çənlibelin prototipinin Baz olduğunu söyləmir. O, Çənlibelin dastançı aşığı tərəfindən düşünlüyünü qeyd edir: «*Bizcə, bu ən azı o deməkdir ki, «Koroğlu»nu yarıdan ilk aşığı-dastançı öz qəhrəmanının Çənlibelini də çox sevdiyi Babəkin Bazına oxşar şəkildə yaratmağa çalışmış, yəni Baz haqqında xalqda yaşayan əfsanələrdən də istifadə etmişdir*» (Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər), B., 1972, s.141). **Paşa Əfəndiyev** Çənlibeli Azərbaycanın vətənin rəmzi kimi qəbul edir (Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı, 1981, s.254). **Abbas Hacıyev** də bu fikrə qoşulur, XVI-XVII əsrlərin tarixi abidəsində - «Koroğlu»da Çənlibeli vətənin təmsali, rəmzi sayır (Ədəbiyyat nəzəriyyəsi, 1996, s.274).

Yeri gəlmişkən, bir sıra tədqiqatçılarla yanaşı, **Nadir Məmmədli** də «Azərbaycanın yer adları» əsərində Koroğlunun adı ilə bağlı toponimləri sadalayaraq Çənlibeli Azərbaycanla, **Məmməd Sarvan** («Ulu Borçalı») və **Şurəddin Məmmədli** («Borçalı ədəbi mühiti») Borçalıyla, **Əjdər Fərzəli** («Dədə Qorqud yurdu») Kəlbəcər rayonundakı Başlibellə bağlamağa çalışırlar. **İslam Sadıq** («Koroğlu kim

olub») Koroğlunun yurdu Çənlibellə Şəmkir və Gədəbəy rayonları arasında yerləşən Çənlibelin bir çox cəhətdən üst-üstə düşdüyünü qeyd edir.

Çənlibelin yerləşdiyi məkanı dəqiqləşdirmək üçün dastanın özünə müraciət edək: «*...Bizim üstümüzə iki tərəfdən düşmənlər gəlir. Bir Qars tərəfindən, bir isə Toqat tərəfdən. Qars budu bizim bu tərəfimizdi. Amma Toqat hayandadı? Bu biri tərəfimizdi...*» (Təhmasib nəşri. Azərbaycan dastanları, IV cild, s.297); «*Deyirlər ki, Koroğlu Osmanlı padşahının ölümlərindən qaçıb, yenidən Çənlibelə çatanda başında ancaq yeddi dəlisi var imiş (Xulufu nəşri, s.105). Xulufu nəşrinin «Koroğlunun Dərbənd səfəri» qolunda Çənlibelin yeri aydınca göstərilir. Qurdoğlu atası Koroğlunun arxasınca Çənlibelə gələrkən aşağıdakı marşrut üzrə hərəkət edir:*

DƏRBƏND - ŞƏKİ - ZƏKƏRTALA (ZAQATALA) - SİQNAX - HACAXAYA - ŞİRƏK - QOŞ SUYU - TİFLİS - AĞBABA - ARZURUM - ÇƏNLİBƏL

Bu qolda göstərilir ki, Ərzurum Çənlibelin sərhədidir: «*Oğul, sənə dedim ki, bura (Ərzurum - E.İ) Koroğlu torpağı, sərhədidi (sərhədidir). Çənlibəl ilə bunun arasında bir o qədər yol yoxdur. Dəlilə səfərə çıxıb, Koroğlu özü isə Çənlibeldədir*».

Paris nüsxəsinə də diqqət yetirək: «*İrəvanda Hüseyinlixan Qacara xəbər çatdı ki, bəs bir adam peyda olub ki, iki padşahın arasını tutub, var-dövlətinin sayı-hesabı olmayan bir tacirin yolunu kəsibdi... Hüseyinlixan döyüşçülərdən birini Koroğlunun yanına yollayıb ona bildirdi ki, «Ay dəli, sən kimsən ki, iki padşahın arasını tutasan, iki tərəfin get-gəl yollarını bağlayasan» (Paris nüsxəsi, s.19) (Sitatda işlənilən «İki padşahın arasını tutub» cümləsində İran (Güney Azərbaycan) ilə Türkiyə sərhədindəki ərazi - Çənlibəl nəzərdə tutulur E.İ.). Paris nüsxəsində Koroğlunu Çəmlibelə aparacaq yolu da izləmək maraqlıdır. Koroğlu atası Mirzə Sərrafı Məşhəddə dəfn etdikdən sonra **MƏŞHƏD - XORASAN - QAFLAN GƏDİYİ AZƏRBAYCAN (QARADAĞ, GÖYCƏBƏL) - QAZLI GÖL - ÇƏNLİBƏL** yolu ilə hərəkət edərək Çəmlibelə gəlir.*

Çənlibelin Türkiyədə yerləşməsi barədə türk variantlarından da konkret bir neçə misalə diqqət yetirək: Elaziz rəvayətlərindən birində Koroğlu bəzən Bolu Çəmlibelində, bəzən də Toqat Çəmlibelində oturur. Elazizdən gələn rəvayətlərin digərində isə Çəmlibəl Muş vilayətində, Bingöl yaylasında yerləşir. Anadolu rəvayətində (XIV hekayə) Toqat Çəmlibelin sərhədi kimi göstərilir. Ərzurum rəvayətində Ürüşan baba kor edildikdən sonra Ərzincana yaxın Koroğlu qalasını yurd tutur. Maraş rəvayətində Ərzurum paşası Dəli Yusufun gözələrini oyduqdan sonra ata və oğul Çəmlibeldə yerləşirlər. Antep rəvayətində ərzurumlu Koroğlu Bingöl yaylasındakı Çəmlibelə gəlir. Qars rəvayətində ata və oğul Bingöllərə gəlirlər. İstanbul rəvayətində Koroğlu atası Kor Yusufun öcünü Bolu bəyindən almaq üçün Qırata minir, Çəmlibeldə bir qala qurur.

Bir cəhəti də vurğulayaq ki, Çənlibəl karvan yolu üzərində yerləşmiş. Koroğlu da dəstəsiylə Çənlibelin etəyindən keçən karvanları qarət edirmiş. A.Xodzko

Çənlibelin karvan yolu-ticarət-tranzit yolu üstündə yerləşməsi fikrini təsdiqləyir: «...Kurroglou Khoi (Hoy) ile Erzerum (Erzurum) şəhirləri arasında bulunan İran'dan Türkiye'ye uzanan büyük ticaret yolundan (İpek Yolu) geçen kervanları yağmalamaq və bu sırada irticalen şiirlər söyləmək suretiylə adını məşhur etmişdir» (A.Xodzko. Göstərilən əsəri. Sitat Metin Ekicinin «Türk Dünyasında Koroğlu» kitabından gətirir, s.64). C.Anadol da A.Xodzkonun bu fikrinə qoşulur: «...Polonya asıllı Alexandr Chodzko'dan başlayaraq, Rusça'ya çevirən Ponn (Penn - E.İ), 1889'da bir makale və üç şiir yayınlayan Mirza Velizôde, Kunoş və Meşarəş, bu destan vəya hikəyeleri kahramanını, Hoy-Erzurum yolunda kervan basan Teke kabilesindən bir Türkmən kabül ederler» (Koçyiğit Koroğlu, İst., 1997, s.60, 61).

Dastandakı bir neçə fakta diqqət yetirək: «Deyirlər ki, Koroğlu Ağ qayada durub karvan yollarına baxırdı» (Təhmasib nəşri, 1975, s.129); «Gün o gün oldu ki, Əhməd tacirbaşı qəflə-qatırla gəlib çıxdı Çənlibelin on beş, iyirmi ağacığına. Hay vurdu, karvan öyləndi...» (Yenə orada, s.184); «Ey Cəlalə Koroğlu, İstanbul tərəfdən topdağıtmaz bir karvan gəlir» (Paris nüsxəsi, s.164); «Cəlalə Koroğlu sağ olsun, bizim qoruğa saysız-hesabsız var-dövləti olan bir karvan düşübdü» (Paris, s.98); «Koroğlu bir gün atını minib, təkçə gəzməyə çıxıbmiş. Bir xeyli gəzəndən sonra uzaqdan böyük bir karvan keçdiyini görür» (Xuluf lu nəşri, s.34).

Belə misalların sayını istənilən qədər artırmaqla bəlik. Verdiyimiz sitatlara və dastana isnadən İstanbul, Bağdad, Əcəm (Əcəm-İran deməkdir - E.İ) və başqa yerlərdən gələn və bu istiqamətlərdə hərəkət edən karvanların Çənlibeldən keçməsinə ehtimal etmək olar. Dastanın müxtəlif variantlarından gətirdiyimiz sitatlar bir daha sübut edir ki, Çənlibel Böyük Karvan Yolunun Türkiyə ərazisindən keçən torpaq yollarının (Şərqi Anadolu istiqamətində) üzərində yerləşmiş.

Düzdür, dastanda Böyük İpek Yolu konkret ardıcılıqla göstərilmişdir. Çünki «Koroğlu» salnamə və tarixi mənbə deyil, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunəsidir, dastandır. O, yaddaşlarda yaşayaraq dildən - dilə keçmiş, bu günümüzə gəlib çatmış, çeşidli dəyişikliyə uğramışdır.

Məlumdur ki, Toqat paşası Hasan paşa tarixi şəxsiyyətdir. O, Həsən xana qonaq gəlir, Koroğlunun atasının gözlərinin çıxarılmasına bəis olur. Ona görə də bəzi tədqiqatçıların sübut etməyə çalışdıqları kimi, Hasan paşa Toqatdan Borçalıya, Gəncəyə, Bərdəyə, Qazağa, Kəlbəcərə... qonaq gələ bilməzdi. Beləliklə, Həsən xanın indiki Türkiyə ərazisində yaşadığı, Toqat paşası Hasan paşanın ona qonaq gəldiyi daha çox inandırıcıdır. Rövşən Həsən xandan atasının intiqamını aldıqdan sonra Çənlibelə gedərkən iki yerdə gecələməli olur. Deməli, Həsən xan Türkiyədə yaşayıb, Çənlibel də Türkiyədə yerləşir. Həsən xanın ilxıcısı Alı kişi (Türk variantlarının bəzində Koroğlunun atası ərzurumlu kimi göstərilir) buranı - Çənlibelə yaxşı tanıyır, cavanlığında orada at oynadıb, ceyran - cüyür ovlayıb. Əgər Alı kişinin Türkiyədə yaşadığını qəbul ediriksə, onda Koroğlunun məkanını - Çənlibelə Türkiyə ərazisində axtarmalıyıq.

Əvvəldə verdiyimiz sitatlar və variantların əksəriyyətində Çənlibelin Türkiyədə (Van, Ərzurum, Qars, Sebastiya, Bingöl,

Bolu, Toqat, Ərzincan və s.) və yaxud Türkiyənin İranla sərhədində, karvan yolu üzərində yerləşdiyini göstərilir.

Fikrimizcə, Çənlibel rəmzi mənə daşıyır. Çünki variantlardakı yer adlarının (Toqat, İstanbul, Qars, Ərzurum, Van, Bingöl, Bolu, Balıca, Naxçıvan, Azərbaycan, Gürcüstan, İrəvan, Bağdad, Dərbənd və s.) əksəriyyəti real coğrafi adlardır, bu gün də olduğu kimi qorunub-saxlanılır. Amma coğrafi adlar arasında Çənlibel adına heç bir yerdə rast gəlinmir.

Çənlibel, X. Koroğlunun (o, P.N.Boratava əsaslanırı) dediyi kimi, tarixi şəhər deyil, düşünülmüş bir addır: «P.İ.Boratavin (görməli türk folklorçusu - İ. S.) (P.N.Boratav E.İ) dəqiq müəyyənləşdirdiyi kimi, Çənlibel tarixi şəhər-respublika deyil, düşünülmüş yaradılmışdır və ictimai amil kimi tarixi seçiyə almışdır» (X.Г.Кероглы, А.М.Набиев. «Азербайджанский героический эпос», Б., 1996, стр.122. Sitat İ.Sadıqın «Koroğlu kim olub» kitabından gətirilir, 1998, s.39).

Bizcə, real bir yer olmadığına görə bu əfsanəvi ərazi müxtəlif yerlərdə eyni cür-Çənlibel adlandırılmışdır. Türkiyədə, Zaqafqaziyada, xüsusilə Azərbaycanda, habelə Yaxın və Orta Şərqi ölkələrində Çənlibel adlı çoxlu qala mövcuddur. Əsasən uca dağ başında tikilmiş ən möhtəşəm qalalar xalq arasında Çənlibel qalası kimi məşhurdur» (ASE, X cild, s.340). P.N.Boratavin yazdığına görə, türk xalq rəvayətlərində Boluda (Elaziz rəvayəti), Yozqatda (eyni rəvayət), Sivas ilə Samsun arasında (eyni rəvayət), Malatyanın Pərvəli köyü (kənd - E.İ) ilə Ekenek arasında (eyni rəvayət, nəql edən bir malatyalı), Gazi Ayntap vilayətində (Antep rəvayəti) Çənlibel adına rast gəlinir (Koroğlu Destanı, s.130). Çənlibelin çoxluğuna aid variantlardan nümunələrə müraciət edək:

*Dönüb boynundan aşdığım
Çənlibellər yerindəmi?
(Təhmasib nəşri, s.131)*

*Arxasına dayandığım
Çənlibellər yerindəmi?
(Xuluf lu nəşri, s.70)*

*Ceynərəm dəmiri, püfkürəm göyə,
Alaqarlı Çənlibellərim vardı.
(Paris nüsxəsi, s.95)*

Tarixi mənbələrdə bu coğrafi yerin adı çəkilmir. Dastanda bu ad toponomik areal sistemində nisbətən passiv iştirak etdiyi, qeyri-fəal olduğu üçün tez-tez təkrarlanır. Gətirdiyimiz misallarla Çənlibelin real bir coğrafi yer olmadığı bir daha sübut olunur. Həqiqi coğrafi ad olmadığı üçün heç kəs Çənlibelin yerini dürüst müəyyənləşdirməyə bilmir. İndiyə qədər Çənlibel haqqında söylənmiş fikirlərə və dastanın variantlarındakı faktlara söykənərək ehtimal edə bilərik ki, bu dağ Şərqi Anadolu ərazisində yerləşir.